

دانشگاه هرمزگان

دانشکده علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد در رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

بررسی نمادهای کیش مهر در غزلیات شمس

استاد راهنما:

دکتر فرانک جهانگرد

استاد(اساتید) مشاور:

دکتر مصطفی صدیقی

نگارش:

پروین شکری دودجی

ماه و سال:

دی ۱۳۸۹

چکیده:

تأثیر و نفوذ ادیان در تاریخ و تمدن هر سرزمینی غیر قابل انکار است. یکی از آن ادیان، دین مهر است. آیین مهر یکی از کهن ترین دین های جهان است. این دین از زمان های بسیار دور، میان ایرانیان و هندیان، از زمانی که با هم می زیستند، رواج داشته است. اکثر دانشمندان خاستگاه اصلی این آیین را ایران می دانند. مهر ایزد فروغ و روشنایی، ایزد پیمان و راستی و پاکی، ایزد جنگ، ایزد نگهبان عهد و میثاق و خدای نگهبان آفتاب است. آیین مهر در عرفان و تصوف ایران به زندگی معنوی خود ادامه داد. این آیین از جمله دین های رازآمیز به شمار می رود و نمادگری فراوانی دارد.

یکی از آثاری که نمادهای مهری در آن امکان بروز و ظهور داشته اند، غزلیات شمس است که به دیوان کبیر نیز شهرت دارد. شاید تجلی این نمادها در غزلیات به مناسبت همخوانی نام شمس و مهر باشد؛ از آنجاکه یکی از معانی شمس و مهر در ادبیات خورشید است و «مهر» نیز خدای روشنایی و فروغ است، این امکان نیز وجود دارد که بعضی از نمادهای مهری از طریق عرفان به غزلیات شمس راه پیدا کرده باشد.

بعضی از نمادها مانند خورشید، عشق، آتش، آب و... در غزلیات دارای بسامد هستند و نمادهایی چون سگ، خرگوش، صدف و... در غزلیات چندان تکرار نشده اند. نمادهایی چون عقرب، صدف و رازداری تناسب بیشتری با آیین مهر دارند. بنابراین می توان گفت که مولانا، نمادهایی را که به مرور زمان در فرهنگ و اندیشه ی مردم رسوخ کرده بوده است، به طور ناخودآگاه وارد شعرش کرده است. شاید بتوان گفت که بسیاری از اندیشه های آیین مهر به عرفان راه پیدا کرده است، در نتیجه بسیاری از نمادهای این آیین با عرفان همسو شده اند و نام شمس آنها را جذب کرده است. همچنین می توان گفت که محیط زندگی مولانا نیز در ورود این نمادها به غزلیات شمس نقش داشته است.

«پیشکش به

دو مهربان نازنین، پدر و مادرم

که سنگ صبور سختی ها و مشکلات زندگی ام در دوران

تحصیل بودند»

سپاسگزاری:

نخست باید سپاس بگزارم به درگاه خداوند مهربان که در انجام این کار یاریم داد. پس از آن لازم می‌دانم امتنان قلبی خود را نسبت به استاد راهنمای عزیز خانم دکتر فرانک جهانگرد که با حوصله‌ی فراوان راهنمایی مرا در تدوین این رساله به عهده گرفتند و بر بی‌سوادی من خرده نگرفتند و با درایت و مهربانی دریای دانش خود را در اختیار اینجانب گذاشتند، ابراز نمایم. همچنین از استاد مشاورم جناب آقای دکتر مصطفی صدیقی که با راهنمایی‌های عالمانه‌ی خود هدایت‌گر بنده در نگارش این رساله بوده‌اند، کمال تشکر را دارم.

شایسته است از دیگر اساتید محترم دانشگاه هرمزگان که حق بزرگی بر گردن اینجانب دارند تشکر کنم. از آقای بهزاد اسماعیل زاده که در تمام مراحل و سختی‌های این پایان‌نامه همراه و همقدم و یاریگر من بودند نیز سپاس گزارم. همچنین از برادر عزیزم آقای حسن شکری که زحمت کارهای کامپیوتری این پایان‌نامه را بر عهده داشتند و از تمامی کسانی که مرا در تدوین این رساله یاری کردند، کمال تشکر را دارم.

فهرست مطالب

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	۱- فصل اول: مقدمه
۲	۱-۱- درآمد
۲	۲-۱- ضرورت تحقیق
۵	۳-۱- اهداف تحقیق
۵	۴-۱- روش تحقیق
۵	۵-۱- سؤالات تحقیق
۵	۶-۱- پیشینه ی علمی
۸	۷-۱- مشکلات و موانع تحقیق
	۲- فصل دوم: کیش
۹	مهر و نمادها
۱۰	۱-۲- میترا در نظر اقوام مختلف
۱۳	۲-۲- مبانی اعتقادی کیش مهر
۱۵	۳-۲- آیین مهر و عرفان
۱۸	۴-۲- معانی مختلف میترا
۱۹	۵-۲- آیین مهر در ایران
۲۰	۱-۵-۲- زایش مهر در ایران
۲۱	۲-۵-۲- مهر و زرتشت
۲۴	۶-۲- همراهان میترا
۲۶	۷-۲- مراحل سلوک در آیین مهر
۲۷	۱-۷-۲- کلاغ
۲۷	۲-۷-۲- همسر
۲۸	۳-۷-۲- سرباز
۲۸	۴-۷-۲- شیر
۲۹	۵-۷-۲- پارسی
۲۹	۶-۷-۲- پیک خورشید

صفحه

عنوان

۳۰	۷-۷-۲ پدر یا پیر.....
۳۱	۸-۲ قربانی کردن گاو.....
۳۳	۹-۲ معراج مهر.....
۳۴	۱۰-۲ معبد مهری (مهرابه) و زورخانه ها یادگار مهر.....
۳۷	۱۱-۲ نمادهای مهری.....
۳۷	۱-۱۱-۲ خورشید.....
۳۷	۲-۱۱-۲ آتش.....
۳۷	۳-۱۱-۲ نور.....
۳۷	۴-۱۱-۲ ماه.....
۳۸	۵-۱۱-۲ شیر.....
۳۸	۶-۱۱-۲ گاو.....
۳۸	۷-۱۱-۲ سگ.....
۳۸	۸-۱۱-۲ مار.....
۳۸	۹-۱۱-۲ عقرب.....
۳۹	۱۰-۱۱-۲ خرگوش.....
۳۹	۱۱-۱۱-۲ خروس.....
۳۹	۱۲-۱۱-۲ آب.....
۴۰	۱۳-۱۱-۲ باران.....
۴۰	۱۴-۱۱-۲ صدف.....
۴۰	۱۵-۱۱-۲ مروارید.....
۴۰	۱۶-۱۱-۲ نیلوفر.....
۴۰	۱۷-۱۱-۲ درخت.....
۴۱	۱۸-۱۱-۲ درخت سرو.....
۴۱	۱۹-۱۱-۲ خرما و سیب.....
۴۱	۲۰-۱۱-۲ انگور.....
۴۱	۲۱-۱۱-۲ عشق (مهر).....
۴۱	۲۲-۱۱-۲ یار، عیار.....

عنوان	صفحه
۲-۱۱-۲۳- حلقه.....	۴۱
۲-۱۱-۲۴- رنگ سرخ.....	۴۲
۲-۱۱-۲۵- صلیب (چلیپا).....	۴۲
۲-۱۱-۲۶- عدد هفت.....	۴۲
۲-۱۲-۱۲- نفوذ و جایگاه کیش مهر در روم شرقی.....	۴۴
۲-۱۲-۱- ترویج و اشاعه ی دین مهر.....	۴۴
۲-۱۲-۲- تولد میترا در باور مهریان غرب.....	۴۶
۲-۱۲-۳- قربانی کردن گاو.....	۴۶
۲-۱۲-۴- مراحل سلوک.....	۴۷
۲-۱۳-۱۳- نفوذ آیین میترا در مسیحیت.....	۴۸
۳- فصل سوم: شمس و مولانا	
۳-۱- شمس و مولانا.....	۵۱
۳-۲- شیوه ی شاعری مولانا.....	۵۴
۳-۱-۲- مولانا و مثنوی.....	۵۵
۳-۲-۲- مولانا و غزلیات.....	۵۷
۳-۲-۳- مولوی و سورنالیسم.....	۶۰
۳-۲-۴- موسیقی و شکل شعر مولوی.....	۶۱
۳-۲-۵- پایه ی اصلی مسلک عرفانی	
مولوی و اندیشه ی عشق در آثار او.....	۶۲
۳-۲-۶- صور خیال در اندیشه ی مولانا.....	۶۴
۳-۲-۶-۱- خیال بندی رقص و موسیقی و سماع.....	۶۶
۳-۲-۶-۲- خیال بندی خورشید.....	۶۹
۳-۲-۶-۳- آتش.....	۷۲
۳-۲-۶-۴- نور.....	۷۳
۳-۲-۶-۵- ماه.....	۷۴
۳-۲-۶-۶- شیر.....	۷۵
۳-۲-۶-۷- گاو.....	۷۶

عنوان	صفحه
.....مار-۸-۶-۲-۳	۷۶
.....عقرب-۹-۶-۲-۳	۷۷
.....خرگوش-۱۰-۶-۲-۳	۷۸
.....خروس-۱۱-۶-۲-۳	۷۹
.....خیال بندی آب-۱۲-۶-۲-۳	۷۹
.....باران-۱۳-۶-۲-۳	۸۲
.....مروارید-۱۴-۶-۲-۳	۸۲
.....صدف-۱۵-۶-۲-۳	۸۳
.....درخت-۱۶-۶-۲-۳	۸۴
.....خرما و سیب-۱۷-۶-۲-۳	۸۵
.....انگور-۱۸-۶-۲-۳	۸۶
.....عشق-۱۹-۶-۲-۳	۸۷
.....رنگ سرخ-۲۰-۶-۲-۳	۸۷

۴- فصل چهارم: تحلیل نمادهای

.....کیش مهر در غزلیات شمس	۸۸
.....۱-۴- اجرام فلکی	۸۹
.....۱-۱-۴- خورشید	۸۹
.....۲-۱-۴- آتش	۹۵
.....۳-۱-۴- نور	۱۰۰
.....۴-۱-۴- ماه	۱۰۳
.....۲-۴- نمادهای جانوری	۱۰۷
.....۱-۲-۴- شیر	۱۰۷
.....۲-۲-۴- گاو	۱۱۰
.....۳-۲-۴- سگ	۱۱۳
.....۴-۲-۴- مار	۱۱۵
.....۵-۲-۴- عقرب	۱۱۸
.....۶-۲-۴- خرگوش	۱۱

صفحه	عنوان
۱۲۰	۴-۲-۷- خروس
۱۲۲	۴-۳- نمادهای طبیعی
۱۲۲	۴-۳-۱- آب
۱۲۶	۴-۳-۲- باران
۱۲۸	۴-۳-۳- صدف
۱۲۹	۴-۳-۴- مروارید
۱۳۰	۴-۴- نمادهای گیاهی
۱۳۰	۴-۴-۱- نیلوفر
۱۳۰	۴-۴-۲- درخت
۱۳۳	۴-۴-۳- درخت سرو
۱۳۵	۴-۴-۴- خرما و سیب
۱۳۷	۴-۴-۵- انگور
۱۴۰	۴-۵- نمادهای انتزاعی
۱۴۰	۴-۵-۱- عشق (مهر)
۱۴۶	۴-۶- نماد رنگ ها
۱۴۶	۴-۶-۱- رنگ سرخ
۱۴۸	۴-۷- نمادهای آیینی
۱۴۸	۴-۷-۱- حلقه (در حلقه نشستن)
۱۵۰	۴-۷-۲- صلیب
۱۵۲	۴-۷-۳- عدد هفت
۱۵۴	۴-۷-۴- رازداری
۱۵۵	۴-۸- نمادهای انسانی
۱۵۵	۴-۸-۱- یار، عیار
۱۵۷	۴-۸-۲- زن
۱۵۹	پی نویس
۱۶۰	۵- فصل پنجم: نتیجه گیری

صفحه	عنوان
۱۶۷.....	۶- نمودار شماره (۱).....
۱۶۸.....	۷- نمودار شماره (۲).....
۱۶۹.....	۸- نمودار شماره (۳).....
۱۷۰.....	۹- نمودار شماره (۴).....
۱۷۱.....	۱۰- نمودار شماره (۵) نمودار کلی.....
۱۷۲.....	۱۱- منابع و مآخذ.....

فهرست علایم اختصاری

رجوع کنید	←	ر.ك
جلد	←	ج
غزل	←	غ
بیت	←	ب
شماره	←	ش

فصل اول

۱- مقدمه

۱- مقدمه

۱-۱- درآمد

تاریخ و فرهنگ هر ملتی شناسنامه‌ی آن ملت را تشکیل می‌دهد. فرهنگ ایران یکی از غنی‌ترین فرهنگ‌های جهان است. ایران سرزمین آیین‌ها و دین‌های بزرگی از جمله: آیین زرتشت، میترا، مانی، مزدک و شیعه است. ایرانیان از حکمت، فلسفه، عرفان و هنر برخوردارند. کشور ایران از جهت شعر و ادبیات نیز غنی است. یکی از آیین‌های کهن ایرانی که جهان‌گیر شد، مهرپرستی یا میترایسم است؛ آیین مهر یکی از کهن‌ترین دین‌های جهان است و با توجه به منابع موجود، پرستش آن به دوران‌های پیش از ظهور زرتشت مربوط می‌شود. مهرپرستی از جمله دین‌های رازآمیز به شمار می‌رود و از آنجا که آیینی رازآمیز بوده است و پیروان این دین، اسرار خود را بر بیگانگان فاش نمی‌کردند، همین امر باعث نداشتن آگاهی دقیق و درست از باورهای این آیین شده است. میترا تنها در ایران پرستیده نمی‌شد، بلکه در بسیاری از کشورهای دیگر نیز پیروانی داشته است از جمله در هند. مهرپرستی در قلمرو امپراتوری روم نیز گسترش یافت و با آنکه به ظاهر از میان رفت، اما در واقع در قالب مسیحیت به زندگی خود ادامه داد.

همانطور که در بالا گفته شد، ایران از نظر شعر و ادبیات نیز غنی است؛ یکی از برجسته‌ترین شاعران زبان و ادب فارسی، جلال‌الدین محمد بلخی، معروف به مولوی است. دیوان کبیر یا غزلیات شمس یکی از آثار برجسته‌ی این شاعر بزرگ است که در این پژوهش مورد تحقیق و بررسی قرار می‌گیرد. قبل از پرداختن به هر مطلبی باید این نکته را یادآوری کرد که، نویسنده‌ی این پژوهش در حوزه‌ی آیین مهر و غزلیات شمس تخصصی ندارد و صاحب نظر نیست؛ بنابراین اطلاعاتی که در این موارد و مباحث آمده است بر مبنای نظریات پژوهشگران و متخصصان این رشته و با استفاده از منابع معتبر در این زمینه می‌باشد. در نتیجه بیشتر مطالب نقل قول هستند.

۱-۲- ضرورت تحقیق

کیش مهر را آیینی ایرانی می‌دانند که روزگاری در شرق و غرب عالم رواج داشته است؛ و در هر سرزمینی که وارد گردیده، بومی همان منطقه شده و اغلب نمادهای رایج در باورهای آن دیار را پذیرفته است. شاید به همین دلیل است که نمادهای مربوط به کیش مهر در حوزه‌های مختلف فراوانی، تنوع و پراکندگی دارد. در شمار یشت‌های اوستایی، یشت دهم ویژه‌ی این ایزد است. مهر یا میترا در اوستا، ایزد فروغ و روشنایی است و غالباً نام او همراه نام انوار آسمانی یعنی ستارگان و ماه و خورشید می‌آید.

آموزه های میتراپرستی غالباً با نجوم و ستاره شناسی در آمیخته است، بنابراین نجوم و اختر بینی جزئی از آیین مهر است؛ و شاید به همین دلیل است که نمادپردازی های نجومی، نقش قابل توجهی در میتراپرستی ایفا نموده است. مهر ایزد پیمان و راستی و پاکی و روشنی است، ایزد جنگ است، ایزد نگهبان عهد و میثاق و خدای نگهبان آفتاب است. لقب متداول او «دارنده ی چراگاه های وسیع» است. (ر.ک. اولانسی، ۱۳۸۰: ۱۸-۲۱).

شاید در اینجا تعریفی از نماد نیز مناسب باشد. نماد معانی مختلف و متفاوتی دارد و سرشار از راز و رمز است.

«نماد در لغت به معنی نمود، نما، نماینده است. نماد به چیزی یا عملی گویند که هم خودش باشد و هم مظهر مفاهیمی فراتر از وجود عینی خودش. موقعیت نماد ادبیات قدری متفاوت است. مفاهیم این نمادها معمولاً بستگی به زمینه ی کاربردی آنها دارد. گاهی خاستگاه نماد، رشته ی به خصوصی از علوم است، اما در مواردی نمادها، خاستگاه معینی ندارند و بیشتر تابع ذهنیات و طرز تلقی شاعر و نویسنده اند. بهترین نمادها در آثار ادبی با استعانت از قدرت خلاقیت نویسنده و شاعر به وجود می آیند. نماد در آثار ادبی به دو صورت به کار گرفته می شود: یا در مقام تصویری پراکنده در درون اثر حضور دارد، یا کل اثر ساختاری نمادین دارد مثل منطبق الطیر عطار.» (داد، ۱۳۷۱: ذیل مدخل نماد)

تقی پورنامداریان رمز را کلمه ای عربی می داند که در زبان فارسی نیز به کار می رود و چنین اظهار نظر می کند که اصل این کلمه از مصدر «نَصَرَ يَنْصُرُ» و «ضَرَبَ يَضْرِبُ» است. معنی آن به لب یا به چشم یا به ابرو یا به دهن یا به دست یا به زبان اشاره کردن است. این کلمه در زبان فارسی معنی های گوناگون دارد از جمله: اشاره، راز، ایما، علامت و... (ر.ک. پور نامداریان، ۱۳۶۷: ۱)

با توجه به تعریفی که ارائه شد، نماد بر حسب جایگاهش در اثر ادبی به دو دسته تقسیم می شود: تصویرهای پراکنده و ساختاری.

لغت نماد، برابر (symbol) در زبان فرانسوی است؛ «لغت symbol از واژه ی یونانی sumballein می آید که به معنی به هم پیوستن و اتصال است. هر sumbalon در اصل نشانه ای برای شناخت و بازشناسی بوده است، یعنی یک نیمه از آنچه را که هرگز ندیده باشند، چون برادر بدانند و بپذیرند. نماد به معنای وسیع کلمه، تعریف واقعی انتزاعی یا احساس و تصویری غایب برای حواس توسط تصویر یا شیئی است.» (ستاری، ۱۳۶۶: ۸ و ۹)

نویسندگان هر کدام تعریفی متفاوت از نماد ارائه داده اند، اما در همه ی این تعاریف یک نقطه ی مشترک وجود دارد و آن این است که: نماد بر معنی و مفهومی، و رای آنچه ظاهر آن نشان می دهد دلالت دارد؛ معنی ای پنهان که باید کشف شود.

کیش مهر نمادساز و نمادگراست و نمادهای تصویری فراوانی دارد و بیشتر اوقات همین نمادهای تصویری برای شناخت آیین مهر بسیار راهگشاست. بعضی از نمادهای کیش مهر به فرهنگ عامه و بخشی نیز به دین های دیگر راه یافته است، که یکی از آن دین ها، مسیحیت است؛ و شاید یکی از دلایلی که سبب شده اروپاییان در زمینه ی کیش مهر بیشتر تحقیق کنند، راه یابی نمادهای مهری به دین مسیحیت است.

نمادهای مهری به گونه های مختلف در ادب فارسی جلوه گر شده است. غزلیات شمس از جمله آثار ادبی است که در آن این نمادها فرصتی برای بروز و تجلی یافته اند و بسیاری از نمادهایی که در فرهنگ ایرانی با این حوزه همخوانی داشته اند وارد غزل مولانا شده است و با توجه به همانمی شمس و مهر، در غزلیات برجسته شده اند. با توجه به مواردی که گفته شد در این پایان نامه نمادهای کیش مهر در غزلیات شمس بررسی می شود. در این پژوهش نمادهای مهر در غزلیات شمس نشان داده می شود و با توجه به برجستگی و تأثیر آثار و اندیشه های مولوی بر شعر سایر شاعران، می توان نمونه ها و موارد فوق را در سایر آثار نیز نشان داد و بررسی کرد، به همین سبب غزلیات مولانا به عنوان یکی از جایگاه های مهم تجلی این نمادها انتخاب شده است. بسیاری از نمادها از جمله: باران، آب، درخت و... جنبه ی عمومی دارند و در آثار و اندیشه ها و اشعار دیگر شعرا نیز به کار رفته اند و تنها اختصاص به مولوی ندارند. مولانا بسیاری از تعبیرات و کنایات و مثل ها و حکایت ها را از فرهنگ عامه گرفته است و تجلی ناخودآگاه نمادها در غزلیات مولانا نشان می دهد که نمادهای مهری در جامعه ی عصر مولانا در فرهنگ و اندیشه ی مردم رسوب کرده بوده است. بنابراین استخراج نمادهای مهری برای آشنایی با فرهنگ عامه و مردم شناسی راهگشاست. با توجه به اینکه نمادهای مهری در شرق و غرب عالم تفاوت هایی با یکدیگر دارند، تعیین بسامد این نمادها مهم و لازم است و با تعیین بسامد این نمادها، نشان داده خواهد شد که در ذهن و زبان مولانا هر کدام از نمادها چه جایگاه و اهمیتی دارند.

از آنجا که مولوی در زمره ی یکی از بزرگترین عرفا نیز به شمار می آید، شاید بتوان گفت که بسیاری از عناصر کیش مهر از طریق عرفان وارد غزلیات شمس شده اند.

احتمال دارد ظهور این نمادها در غزلیات شمس بیشتر بوده (به مناسبت نام شمس و همخوانی آن با مهر به معنای خورشید) و بر شعر دیگر شعرا تأثیر گذاشته باشد. که این موضوع زمینه ای برای پژوهش های دیگر فراهم می آورد.

۱-۳- اهداف تحقیق

اهداف این تحقیق عبارتند از:

- ۱- استخراج نمادهای مهری و تعیین بسامد آنها در غزلیات شمس.
- ۲- تحلیل نمادها و بررسی سیر آنها در غزلیات شمس.
- ۳- بررسی سیر تداعی نمادها.

۱-۴- روش تحقیق

روش تحقیق کتابخانه ای است. به این منظور کتاب های پژوهشگران مختلف هم در زمینه ی کیش مهر و هم در زمینه ی مولانا و شمس مطالعه شد، و از منابع مربوط به کیش مهر، نمادهای رایج در آنها استخراج و تحلیل شد، سپس بسامد و سیر این نمادها در غزلیات شمس مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به حجم زیاد غزلیات شمس تنها جلد های اول و دوم کلیات شمس، تصحیح فروزانفر مورد استفاده قرار گرفت. در این پژوهش شیوه ی ارجاع ابیات به این شکل می باشد: ج (= جلد)، غ (= غزل)، ب (= بیت).

۱-۵- سوالات تحقیق

- ۱- آیا عناصر مربوط به کیش مهر در شعر مولانا مکرر به کار رفته است؟
- ۲- آیا ورود عناصر کیش مهر در غزلیات شمس به مناسبت نام شمس می باشد؟
- ۳- آیا مولانا این عناصر را به طور آگاهانه وارد شعرش کرده است یا این کار به طور ناخود آگاه صورت گرفته است؟

۱-۶- پیشینه ی علمی

منابع مورد استفاده در این پژوهش به دو دسته تقسیم می شوند:

- ۱- آثار مربوط به کیش مهر
  - ۲- آثار مربوط به مولانا و شمس
- در باب بررسی نمادهای کیش مهر تاکنون کاری بر روی غزلیات شمس انجام نگرفته است، اما نمادهای مهری در برخی آثار بررسی شده است که اغلب منابع آثار نویسندگان معتبر می باشد:

۱- دین مهری، فرانتس کومون (۱۳۸۶)، چاپ اول، تهران: ثالث

این کتاب شامل ۶ بخش است و یکی از اصلی ترین منابع برای یافتن اطلاعات کلی و آگاهی از جایگاه کیش مهر به شمار می رود. در این کتاب دین مهر از تمام جنبه ها مورد بررسی قرار گرفته است.

۲- تاریخ آیین رازآمیز میتراپی در شرق و غرب: پژوهشی در تاریخ آیین میتراپی از آغاز تا عصر حاضر، پژوهش و نوشته‌ی هاشم رضی (۱۳۸۱)، تهران: بهجت.

این کتاب شامل ۱۴ بخش است و یکی از کامل‌ترین و جامع‌ترین کتاب‌ها در مورد آیین مهر می‌باشد. که در واقع به عنوان کتاب مرجع برای این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. در این کتاب دین مهر به طور کامل از تمام جنبه‌ها مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین این کتاب به ویژه از تصاویری به نسبت خوب و گسترده بهره‌مند است که در درک مفاهیم آیین میترا مؤثر است.

۳- این آتش نهفته، فاطمه ملک زاده (۱۳۸۶)، چاپ اول، تهران، هزار

در این پژوهش نمادهای مهری در دیوان حافظ مورد بررسی قرار گرفته است؛ این کتاب شامل ۱۰ بخش است، که بیشتر بخش‌های آن شرح و تفسیر آیین مهر است. در این پژوهش هیچ تحلیلی از نمادهای آیین مهر وجود ندارد. فقط نمادها در اشعار حافظ مشخص شده است؛ تفاوت این پایان‌نامه با آن اثر در این است که نخست نمادهای مهری از منابع مختلف استخراج شده و یک بار در آیین مهر و یک بار در اندیشه‌ی مولانا مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است و در نهایت آن نمادها در غزلیات شمس مورد تحلیل قرار گرفته و بسامد آنها مشخص شده است.

۴- ماه در ایران، مهرانگیز صمدی (۱۳۶۲)، چاپ اول، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

در این کتاب ماه به عنوان یکی از عناصر طبیعت که در میان اقوام مختلف پرستیده می‌شده، مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین در این کتاب، ماه به عنوان یکی از نمادهای مهری معرفی شده است. یکی دیگر از موضوعاتی که در این کتاب مطرح می‌شود، نمادها و علامت‌های مربوط به ماه است. مثلاً عقرب، مار شاخ‌دار و گاو به عنوان نماد ماه مطرح شده‌اند که هر کدام از این عناصر به نوعی نماد مهر نیز محسوب می‌شوند. در این کتاب ماه و نمادهای آن در دوره‌ها و کتاب‌های مختلف (سلوکیان، اشکانیان، ساسانیان، گاتاه‌ها، یسنا و...) مورد بررسی قرار گرفته است، که ماه در هر کدام از این دوره‌ها چه جایگاهی داشته است. بخشی از نمادهای مهری از این کتاب استخراج شده است.

۵- مهر در ایران و هند باستان: مجموعه مقالات، ویراستار [گردآورنده] بابک عالیخانی (۱۳۸۴)، تهران، ققنوس

این کتاب مجموعه مقالات است و موضوع آن «مهر» است. در این کتاب معنی «مهر» در فرهنگ باستانی هند و ایران از نگاه چند دانشمند مورد بررسی قرار گرفته است. نویسندگان این مقالات (پل تیمه، ولفگانگ لنتس، فرانسیسکوس برناردس و...) «مهر» را به طرق مختلف معنی کرده‌اند. در این کتاب نویسندگان مقالات، واژه‌ی میتره یا مهر را به معنی دوست و پیمان گرفته‌اند. این کتاب برای آشنایی با دین مهر در ایران و هند بسیار مؤثر بود و از این کتاب نیز تعدادی از نمادهای مهری استخراج شده است.

۶- درخت شاهنامه (ارزش های فرهنگی و نمادین درخت در شاهنامه ی فردوسی)، مهدخت پورخالقی چترودی (۱۳۸۱)، مشهد: شرکت به نشر.

هدف نگارنده ی این کتاب از هم بازگشودن رازها و رمزهایی است که در پس پرده ی این پدیده ی طبیعی وجود دارد و همچنین کشف راز و رمز پدیده هایی که به نوعی با درخت در پیوند هستند. پدیده-هایی مانند: خورشید، ماه، آب، باران، آناهیتا، زن، شیر، بز، مار، گاو، آتش و صلیب، و زنده کردن و بازگو کردن خاطره های ازلی مربوط به آنها و شریک ساختن دیگران در شادی دریافت رازهای سر به مهر درخت در حماسه ی بزرگ ایران شاهنامه. که هر کدام از این پدیده ها نمادهایی از کیش مهر نیز به حساب می آیند. در این کتاب همچنین گفته شده است که هر کدام از این پدیده ها نماد چه چیزی هستند. مثلاً ماه را نماد تولد، رشد، مرگ و رستاخیز می داند. این کتاب در پیدا کردن بخش قابل توجهی از نمادهای مهری یکی از منابع مهم به شمار می آید. از این کتاب نمادها همراه با معنی و کارکرد هر یک استخراج شده است.

۷- جستار درباره ی مهر و ناهید، محمد مقدم (۱۳۸۰)، تهران: هیرمند.

این کتاب شامل سه بخش است که در هر بخش درباره ی «مهر» توضیحاتی داده شده است. در این کتاب درباره ی ناهید (مادر مهر) و شباهت های آن با حضرت مریم گفتگو شده است و بعضی از نمادهای مهری مطرح شده است. درباره ی لقب های مهر، کلاه مهر، مهر و خورشید بحث شده است. این کتاب مطالبی کلی از کیش مهر را مطرح می کند.

هر کدام از کتاب های فوق که معرفی شد، کیش مهر را از دیدگاهی متفاوت بررسی کرده اند، در کتاب اول که کتابی مرجع است کیش مهر از تمام جنبه ها مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. کتاب دوم نیز که کتاب مرجع محسوب می شود، آیین مهر را به طور کامل مورد مطالعه قرار داده است. در کتاب سوم کیش مهر در دیوان حافظ بررسی شده است. در کتاب های چهارم و پنجم کیش مهر در آیین های مختلف مورد بررسی قرار گرفته است و نمادهایی از کیش مهر در این کتاب ها مطرح شده است. کتاب های پنجم، ششم و هفتم نیز به نوعی تلفیق سه کتاب دیگر است. کتاب ششم که کتاب مرجع محسوب می شود، آیین مهر را به طور کامل مطالعه کرده است.

در کتاب های فوق نمادهای مهر به صورت متفاوت و پراکنده ای بررسی شده است، بنابراین هدف این پژوهش استخراج نمادهای مهری از این کتاب ها و تحلیل آن نمادها و نشان دادن تجلی آنها در غزلیات شمس است.

۸- مزدیسنا و ادب فارسی، دکتر محمد معین (۱۳۲۶)، انتشارات دانشگاه تهران.
این کتاب نیز برای آشنایی و شناخت آیین مهر راهگشاست. این کتاب شامل هشت بخش است که در هر بخش درباره ی آیین «مزدیسنا» توضیحاتی داده شده است. در این کتاب از موسس آیین مزدیسنا و چگونگی این آیین و ارتباط و تأثیر آن بر شعر فارسی و تصوف سخن رفته است.
آثاری نیز در رابطه با مولانا و شمس مطالعه شده است. از جمله:

- ۱- خط سوم (درباره ی شخصیت، سخنان و اندیشه ی شمس تبریزی)، ناصرالدین صاحب الزمانی، مطبوعاتی عطایی، تهران، خیابان ناصر خسرو.
- ۲- پله پله تا ملاقات خدا: درباره ی زندگی، اندیشه و سلوک مولانا جلال الدین رومی، عبدالحسین زرین کوب (۱۳۰۱)، تهران: علمی، ۱۳۷۷.
- ۳- شکوه شمس (سیری در آثار و افکار مولانا جلال الدین رومی)، ان ماری شیمیل، با مقدمه ی استاد سید جلال آشتیانی، ترجمه ی حسن لاهوتی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
که همه ی منابع فوق درباره ی اندیشه و سلوک مولانا به بحث و بررسی پرداخته اند.

۱-۷- مشکلات و موانع تحقیق

- نگارنده برای انجام این پژوهش با مشکلاتی مواجه بوده است از جمله:
- ۱- علی رغم وجود منابع مختلف در زمینه ی آیین مهر، وجود تشابه بین مطالب این منابع، محدودیت هایی را در زمینه ی انجام این پژوهش به وجود آورد.
  - ۲- عدم وجود کتابخانه ی جامع و کامل در دانشگاه هرمزگان.